

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ

ΕΤΟΣ 6

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1937

ΤΕΥΧΟΣ Β.

ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ *).

Υπό

ΑΛ. Ν. ΔΙΟΜΗΔΗ

Πρόβλημα άπέραντον είναι ποία ήσαν τὰ αίτια τής καταρρέυσεως του Βυζαντίου και όλου του με αυτόν συνυφασμένου Ανατολικού χριστιανικού κόσμου. Μίαν μόνην πλευράν του εύρυτάτου τούτου θέματος θά προσπαθήσω ν' αναπτύξω σήμερα. Αίτια τινα δηλ. τής βαθμιαίας πτώσεως τής έμπορικής άκμής του Βυζαντίου. Η πτώσις αύτη άποκαλύπτει άσθένειαν του κόσμου εκείνου, καθ' ης ό οργανισμός του δέν ήδυνήθη ν' άντιδράση.

Τό Βυζάντιον άνέκαθεν ύπήρξε μεγάλη θαλασσία δύναμις. Η μεγάλη ναυτική δύναμις του Μεσαιώνος. Η θάλασσα είχε δι' αυτό σταθεράν πάντοτε και όχι παροδικήν μόνον αξίαν, ή θέσις δέ του Βυζαντίου ως δυνάμεως παγκοσμίου έπιβολής, ύπήρξε πάντοτε έξάρτημα τής κατά θάλασσαν ισχύος. Αμα ως έξηφανίσθη αύτη, έσβυσε και ή έπιβολή τής αυτοκρατορίας. Τήν ναυτικήν της πολιτικήν καθώριζεν ή γεωγραφική της θέσις, καθ' όμοιον άκριβώς τρόπον όπως αύτη καθώριζε και τήν πολιτικήν των εις τήν ανατολικήν λεκάνην τής Μεσογείου εκτεινομένων άλλοτε έλληνιστικών Βασιλείων, — έμμεσος διάδοχος των όποιων ήτο — και τής αυτοκρατορικής Ρώμης, ης ήτο συνέχεια. Είχον οί κυβερνώντες τό άκμάζον Βυζάντιον, σαφή συνείδησιν τής Μεσογείου ως συ-

*) Διάλεξις οργανωθείσα υπό τής «Έταιρείας Έστορικων Έρευνων». Δημοσιεύεται ως διάλεξις χωρίς αναφοράν εις τὰ κείμενα τὰ όποία τήν στηρίζουν.

νεκτικοῦ δεσμοῦ κράτους, ἐκτεινομένου μέχρις Ἀφρικῆς καὶ Σικελίας καὶ δυτικώτερον ἀκόμη, καὶ ἀντίληψιν τῆς ἀξίας τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ φυσικὸς αὐτὸς δρόμος διασταυρώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ μὲ τὸν δυτικὸν κόσμον. Ἡ κυριαρχία της, ἦτον ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος ἀμύνης κατὰ τῶν πολλαπλῶν ἐπιδρομέων, συγχρόνως δὲ καὶ τὸ μᾶλλον ἀποτελεσματικὸν μέσον οἰκονομικῆς ἀκτινοβολίας. Ἀπὸ τὰς σκέψεις ταύτας ἀγόμενοι οἱ κυβερνῶντες, ἠκολούθουν σταθερὰν πολιτικὴν, ἐξοπλίζοντες τὸ ναυτικὸν οὕτως, ὥστε νὰ διατηρῆ χάρις εἰς αὐτὸ τὸ Βυζάντιον, παγίως δεσπόζουσαν θαλασσίαν θέσιν. Ἡ ἀνενόχλητος ἐπικοινωνία μὲ ὅ,τι τότε ἐθεωρεῖτο ἀνοικτὴ θάλασσα, ἦτο δι' αὐτοὺς ζωτικὴ ἀνάγκη. Θαλασσοκράτειρα καὶ ἀναγνωριζομένη ὡς τοιαύτη, ἤσκει ἢ αὐτοκρατορία ἄγρυπνον ἐπιτήρησιν τῶν θαλασσῶν καὶ ἠσφάλιζεν ἀκίνδυνον ἐμπορίαν ἀνὰ τὰς εὐρείας τότε θαλάσσας, αἱ ὁποῖαι τὴν περιέβρεχον, ποριζομένη ἐντεῦθεν τεραστίας ὠφελείας.

Αἱ ἐξ ἀνατολῶν ὀρμώμεναι ἀρτηρίαι τοῦ τότε διεθνοῦς ἐμπορίου, δι' ὧν μετωχετεύοντο τὰ πολύτιμα τῆς Ἀσίας προΐοντα, τὰ καραβάνια, τὰ ὁποῖα μετέφερον ταῦτα ἀπὸ τὴν Ἀραβίαν, τὴν Μεσοποταμίαν, τὰς Ἰνδίας καὶ αὐτὴν τὴν Κίναν, κατέληγον εἰς μεσογειακοὺς βυζαντινοὺς λιμένας. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο τὸ κέντρον τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως, ἢ κυριωτέρα ἀγορὰ τῆς Μεσογείου. Μὲ τὴν προηγμένην τεχνικὴν τῶν μόρφωσιν, μὲ τὰς ὀργανωμένας κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν μεταφοράς, μὲ τὴν φροντίδα, αἱ συγκοινωνιακὰ ἀρτηρίαι νὰ διατηροῦνται εἰς καλὴν κατάστασιν, μὲ τὴν τελειότεραν νομοθεσίαν, οἱ Βυζαντινοὶ ἐκυριάρχουν τοῦ ἐμπορίου. Ἀκολουθήσαντες συνεχῶς ὑγιᾶ νομισματικὴν πολιτικὴν, μὲ τὸν χρυσοῦν κανόνα ὡς βάσιν, μὲ σταθερῶς ἐνεργητικὴν οἰκονομίαν, εἶχον εἰς τὴν διάθεσίν των νόμισμα διεθνοῦς κύρους, κυκλοφοροῦν εἰς ὅλα τὰ διεθνή ἐμπορικὰ κέντρα, ὡς τὸ ἀσφαλὲς καὶ ἀκλόνητον μέτρον ἀξίας. Χάρις εἰς τὰς ἀπτάς αὐτὰς ἰκανότητας καὶ τὰς διοικητικὰς ἀρετάς, ἐδέσποσαν ἐπὶ ἕξ ὀλοκλήρους αἰῶνας, χωρὶς κανεῖς ν' ἀμφισβητήσῃ τὴν κυριαρχίαν των. Ἡ μεταφορὰ τῶν ἐμπορευμάτων, συνετελεῖτο τῇ ἀδείᾳ τῆς Βυζαντινῆς διοικήσεως, κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ πλοίων Βυζαντινῶν, ἢ καὶ συριακῶν, ἐπὶ ἀδρᾶ πάντοτε καταβολῆ τέλων. Τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον καὶ αἱ συναφεῖς μὲ αὐτὸ ἐργασίαι, ἦσαν εἰς χεῖρας τῶν Βυζαν-

τινῶν, θησαυριζόντων τεραστίας περιουσίας καὶ ἐπιβαλλομένων καὶ εἰς τοὺς συγχρόνους των Ἔραβας, ἀναγκασθέντας νὰ περιορίσουν τὸ πεδῖον τῆς δράσεώς των εἰς τὴν Δυτικὴν Μεσόγειον. Ἐχουσα ἡ αὐτοκρατορία εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς τὰς παραλίους χώρας καὶ τὰς θαλάσσας τὰς ὁποίας κατ' ἀνάγκην ἐχρησιμοποίει τὸ ἐμπόριον (καὶ ὅταν ἀκόμη ἐχάθη ἡ Συρία, κατακτηθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἄράβων τὸν δον αἰῶνα), ἦτον ἀπόλυτος κυρία τῶν κλειδιῶν τὰ ὁποῖα ἀνοίγαν τὸν πρὸς δυσμὰς δρόμον καὶ αὐτοῦ τοῦ δρόμου τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίει ἡ ναυτιλία, ἀσκοῦσα αὐστηρὰν ἀστυνομίαν καὶ πέραν ἀκόμη τῶν ὁρίων τῆς κυριαρχίας τῆς.

Ὅσακις κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν αἰῶνων, διεγράφετο κατιοῦσα γραμμὴ εἰς τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν ἐμπορικὴν ἐπικράτησιν τοῦ Βυζαντίου, ὠφέιλετο τοῦτο πρωτίστως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι παραμελουμένη κατέπιπτεν ἡ θαλασσία κυριαρχία. Καὶ τότε ἡ πειρατεία ἤκμαζεν, ἡ ἀσφάλεια τῶν συγκοινωνιῶν καθίστατο ἀμφίβολος, ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ ἐμπορίου ἐξέφευγε τῶν χειρῶν τοῦ Βυζαντίου, ἡ ἀνεμπόδιστος ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας κίνησις κατελύετο, κατ' ἀντίκτυπον δὲ ἡ γενικὴ τῆς Αὐτοκρατορίας οἰκονομία ἠτόνει καὶ ἡ πολιτικὴ τῆς ἀπέβαινε ἀσθενὴς καὶ χωρὶς πρωτοβουλίαν. Δι' αὐτὸ καὶ φροντὶς ἀκοίμητος κάθε ἰσχυροῦ αὐτοκράτορος ὑπῆρξεν, ἡ ἀνάκτησις τῆς ἀπωλεσθείσης θαλασσίας κυριαρχίας, διὰ τῆς ἀνακατακτῆσεως τῶν καιρίων, ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἰδίᾳ μεσογείῳ γεωγραφικῶν σημείων, καὶ ἡ ἀνόρθωσις τῆς πολεμικῆς κατὰ θάλασσαν ὀργανώσεως.

Ὅταν ὅμως ἡ ποτὲ θαλασσοκράτειρα — καὶ ἐπὶ Κομνηνῶν ἀνεζωογονήθη εἰς ὑστάτην προσπάθειαν ἡ ὀργάνωσις τῆς — ἀφῆκε νὰ ἐκφύγῃ ἀπὸ τὰς χεῖρας τῆς, ὁ κατοχυρώνων τὴν ὑπεροχὴν τῆς παράγων, νὰ περιέλθῃ δὲ οὗτος ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν ἄλλων, τότε ἤρχισεν ἀκατασχέτως νὰ καταρρέῃ γόητρον καὶ δύναμις καὶ οἰκονομικὴ ἀκμὴ.

Τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐμπορικῶς καὶ ναυτιλιακῶς, ἀρχίζουν νὰ δεσπόζουν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος, διάφοροὶ τῆς Ἰταλίας ναυτικαὶ πόλεις. Καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τοῦ Βυζαντίου, αἱ σχέσεις μὲ τὴν Ἰταλίαν διετηρήθησαν στεναὶ καὶ πυκναί. Δεσμοὶ ἐπομένως ποικίλοι καὶ ἐπικοινωνία συνεχῆς, ἦνῶναν τὰς δύο χώρας αἱ ὁποῖαι μέχρι

βαθμοῦ τινος, παρίστων κάτι ἐνιαῖον, ἔστω καὶ χαλαρωμένον ἀπὸ τὸν χρόνον, ἐν μέσῳ τοῦ χάους τοῦ τότε λοιποῦ κόσμου.

Ἡ ἀνθοῦσα κατάστασις τοῦ Βυζαντίου καὶ τὸ ἄθικτον κῦρός του ὡς παντοδυνάμου αὐτοκρατορίας, εἵλκυον πρὸς τὴν Βασιλεύουσαν καὶ ἄλλα Ἑλληνικὰ καὶ ἀνατολικὰ κέντρα ἐμπορικῆς ζωῆς καὶ οἰκονομικῆς δραστηριότητος, πολλοὺς τυχοδιώκτας, κατοίκους διαφόρων παραθαλασσίων ἀρχικῶς ἰταλικῶν ἔπειτα δὲ καὶ ἰσπανικῶν πόλεων, ὠθουμένους ἀπὸ τὸ ἔνστικτον τοῦ κέρδους. Ἡ Βενετία ἰδίᾳ, ὑπῆρξεν ὁ μεσάζων μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Οἱ ἀρχικῶς ταπεινοὶ αὐτοὶ ἔμποροι, μεταπρᾶται, ναυτιλόμενοι καὶ παράσιτοι ἐν γένει, ἀσχολούμενοι μὲ κάθε δυνατὴν συναλλαγὴν ἀποφέρουσιν ὠφελείας, εἰσέδουσαν παντοῦ καὶ ἐγκαθιστάμενοι, ποῦ μονιμώτερον, ποῦ δοκιμαστικῶς, ἐγίνοντο οἰκεῖοι μὲ τὴν ζωὴν, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, τοῦ οἰκονομικῶς καὶ νομικῶς ἐξελιγμένου περιβάλλοντος. Ἡ πείρα τῶν Βυζαντινῶν ὑπῆρξε δι' αὐτοὺς πολῦτιμον ἐφόδιον. Τὰ συστήματά των, ἡ νομοθεσία ἣτις τοὺς διεῖπεν, ἡ πρακτικὴ των, ἐδίδαξαν τὸν τρόπον τοῦ ἐμπορεύεσθαι καὶ γενικῶς τοῦ συναλλάττεσθαι εἰς τοὺς ἀξέστους ἀκόμη ἐκείνους λαούς. Ἐφανέρωσαν ὅμως ἐπίσης ὅλα αὐτὰ καὶ πλείστας ἀσθενεῖς πλευρὰς τοῦ συστήματος καὶ τρωτὰ σημεῖα, τὰ ὅποια ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως νὰ βελτιωθοῦν, διὰ νὰ ἡμπορῇ νὰ κινήται ἀνετώτερον ἐμπόριον μὲ εὐρυτέρας ἀξιώσεις. Βαθμηδὸν οἱ ξένοι αὐτοί, οἱ ἀρχικῶς περιφρονούμενοι ἀπὸ τοὺς ἀλαζῶνας βυζαντινοὺς, μὲ τὴν μακρὰν ἀριστοκρατικὴν παράδοσιν, εἰς πολιτισμὸν δὲ καὶ κοινωνικὴν μόρφωσιν ἀνωτέρους, ἀνῆλθον καὶ αὐτοὶ εἰς πλοῦτον, ἀνέπτυξαν πολυμερῆ δρᾶσιν, ἀπέκτησαν δὲ σὺν τῷ χρόνῳ δύναμιν, κῦρος καὶ ἐπιβολὴν, τὴν ὁποίαν οὐδεὶς πλέον ἠδύνατο νὰ ἀγνοήσῃ.

Αἱ ναυτικαὶ πόλεις τῆς Ἰταλίας, τὸ ἀρχικόν των ὀρμητήριον, ἀύξηθεισα καὶ αὐταὶ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἰσχύν, κυβερνώμεναι ἀπὸ ἱκανοὺς καὶ μεγαλοπράγμονας ἐμπόρους, κατάρθωσαν διὰ τῆς τόλμης καὶ ἐπιχειρηματικότητος, βοηθούμεναι καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνὰ τὴν ἀχανῆ βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν ἐγκατεσπαρμένους ὁμοεθνεῖς των, νὰ κατακτήσουν τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο διάφορα πεδία ἐμπορικῆς ἐν Ἀνατολῇ ἐκμεταλλεύσεως, ἐκτοπίζουσαι σιγὰ σιγὰ, τοὺς μέχρι τοῦδε κυρίους. Ἡ πρωτοβουλία ἀρχίζει ν' ἀνήκῃ εἰς αὐτάς. Οἱ διάφοροι τοῦ

εἰσαγωγικοῦ καὶ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου κλάδοι καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ἀνεφοδιασμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ἐπικερδῆς μεταφορὰ καὶ διαπραγματεύσεις τῶν πολυτίμων τῆς Ἀσίας προϊόντων, ὅλη αὐτὴ ἡ ἀσφαλῆς πλουτοπαραγωγικὴ ἐργασία, πρὸ μικροῦ ἀκόμη ἀσάλευτον τῶν βυζαντινῶν μονοπώλιον, χάνεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον, σθύνει, ἐκφεύγει τῶν ἀδεξιῶν χειρῶν των καὶ περιέρχεται εἰς τοὺς ἐπιχειρηματικούς καὶ φιλοδόξους τῆς Ἰταλίας ἐμπόρους καὶ ἐφοπλιστάς.

Ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ αἱ ἄλλαι μεγάλαι παράλιοι πόλεις τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ἀνατολικοῦ κόσμου, παύουν σιγὰ σιγὰ, νὰ εἶναι τὰ μόνα ζωντανὰ κέντρα τῶν διεθνῶν συναλλαγῶν, νὰ συγκεντρώνωνται δέ, ἀποθηκεύωνται καὶ γίνονται ἀντικείμενον κερδοσκοπικῶν πράξεων εἰς ὄφελος τῶν βυζαντινῶν μόνον, τὰ καταλήγοντα εἰς τοὺς λιμένας αὐτοῦς ποικίλα προϊόντα. Μεσάζοντες δὲν εἶναι πλέον οἱ βυζαντινοί. Ἐφεξῆς ἡ προμήθεια, ἡ ἐμπορία καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν ἐξ ἀνατολῶν ἐρχομένων ἐμπορευμάτων, ἀσκεῖται ἀπὸ τοῦ Βοσπόρου καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τῆς Μεσογείου καὶ μέχρι Γιβραλτάρ, ἀπὸ τοὺς νέους κυριάρχους τῆς θαλάσσης. Μεταστρέφεται δηλαδὴ ὁ ροῦς τοῦ ἐν Ἀνατολῇ ἔχοντος τὴν ἀφετηρίαν πλούτου, πρὸς τὰς Ἰταλικὰς κυρίως πόλεις, Βενετίαν, Ἀμάφι, Γένουαν, Πίζαν καὶ ἄλλας, ὅπου συγκεντρώνεται τεραστία οἰκονομική, μὲ εὐρείαν ἀκτινοβολίαν δύναμιν, ἐξασθενεῖ δὲ τὸ Βυζάντιον διότι μετατοπίζονται ἀλλαχοῦ τὰ κέντρα τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως.

Ἡ πραγματικὴ αὕτη κατάστασις, ἐμφανίζουσα ἄρδην ἀνατροπὴν τῆς ἄλλοτε ἰσορροπίας, ἀσκήσασα δὲ βαθύτατον ἀντίκτυπον ἐπὶ τῆς τύχης τῆς ὅλης Ἀνατολικῆς, δὲν ὑπῆρξεν αὐτόματος μετατόπισις δυνάμεων. Ὄφειλεται αὕτη εἰς προἰοῦσαν τῆς Βυζαντινῆς κοινωνίας ἀσθένειαν, τὰ συμπτώματα τῆς ὁποίας ἐνωρὶς ἤδη ἐκδηλωθέντα, φανερόνουν ὅτι τὸ πολιτικὸν καὶ οἰκονομικὸν αἰσθητήριον τῶν ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ζώντων ἀνατολικῶν λαῶν, ἡμβλύθη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε κατέστησεν αὐτοὺς ἀναισθήτους καὶ εἰς αὐτοῦ τοῦ συμφέροντος τὸ κέντρισμα.

Ἀσφαλῶς ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος παρατηροῦνται φαινόμενα ὀργανικῆς τοῦ Βυζαντίου ἐξαρθρώσεως, καθ' ἣς οὐδεμία σοβαρωτέρα ἀντίδρασις σημειοῦται.

Ἐκ τῶν σταυροφοριῶν καὶ ἐντεῦθεν ἀρχίζει βαθεῖα τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου οἰκονομική, ἐντεῦθεν δὲ καὶ κοινωνική ἀναστάσις. Ἡ Δύσις ἀφυπνίζεται χάρις ἐν πολλοῖς, εἰς τὴν ἐπαφήν τῆς μὲ τὸν πολιτισμὸν καὶ τὰ φῶτα τῆς πλουσίας Ἀνατολῆς. Ἄλλοτε σχεδὸν κλειστὴ καὶ ἀρκουμένη εἰς ἑαυτήν, ἀρχίζει ἡ Δύσις νὰ συνηθίζῃ εἰς πολυτελέστερον τρόπον ζωῆς, νὰ ἐπιζητῇ δὲ τέως ἄγνωστα εἰς αὐτὴν εἶδη διατροφῆς καὶ συντηρήσεως, πηγὴ τῶν ὁποίων κατὰ τὸ πλεῖστον ἦτον ἡ Ἀνατολή. Ἀνοίγει οὕτω βαθμηδὸν μία ἀπέραντος νέα ἀγορὰ καταναλώσεως. Τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον μὲ τὴν Δύσιν εὐρύνεται κατ' ὄγκον καὶ ἀξίαν. Νέα εἶδη εἰσέρχονται εἰς τὴν κυκλοφορίαν. Πολλὰ τούτων παράγονται εἰς αὐτὸ τὸ Βυζάντιον ἢ τὰς ὁμόρους ἀνατολικὰς χώρας, ἀπορροφῶνται δὲ ἀπλήστως ἀπὸ τοὺς ἀξέστους ἀκόμη, καὶ χωρὶς μορφωμένον γοῦστο λαοὺς τῆς Δύσεως. Ἄλλα πάλιν ἐρχόμενα ἐξ Ἀσίας, καταλήγουν ὅμως εἰς ἀνατολικοὺς λιμένας καὶ ἐκεῖθεν μεταφέρονται πρὸς δυσμὰς. Ρίζι, καρποὶ διάφοροι, οἶνοι, σῦκα, κορινθ. σταφίς, φαρμακευτικὰ εἶδη, χρωματουργικαὶ οὐσίαι, πορφύρα, ἤλεκτρον, πολύτιμα ξύλα, βάμβαξ, μέταξα, λεπτότερα ὑφαντουργικὰ προϊόντα, βελοῦδα βυζαντινά, βαρεῖα χρυσοποίκιλτα μεταξωτὰ ὑφάσματα, γλυπτὰ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, ἔργα τέχνης, λείψανα ἀγίων, καὶ πλεῖστα ἄλλα φυσικὰ καὶ τεχνικὰ προϊόντα, διαδίδονται εὐρέως εἰς τὰς Εὐρωπαϊκὰς χώρας. Φυσικὴ συνέπεια τοῦ ἐξαιρετικοῦ αὐτοῦ ὄργασμοῦ θὰ ἦτον ἡ Ἀνατολή ὀλόκληρος καὶ τὸ Βυζάντιον ἰδίως, νὰ ἡσφάλιζον ὑπὲρ ἑαυτῶν μέγα τοῦλάχιστον μέρος τῶν ἐντεῦθεν ὠφελειῶν. Ἡ ἐξέλιξις ὅμως ὑπῆρξεν ἀντίθετος.

* * *

Τὸ κύριον καὶ ἀπτόν ἀποτέλεσμα τῶν σταυροφοριῶν καὶ τῆς πυκνῆς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐπικοινωνίας, εἶναι ἡ ἀφάνταστος ἀνάπτυξις τῆς ἰταλικῆς ναυτιλίας. Ἡ ὀγκώδης καὶ ἀδιάκοπος μεταφορὰ ἀνθρώπων καὶ πραγμάτων ἀπὸ τῆς Εὐρώπης εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὰνὰπαλιν, ἐνηργεῖτο σχεδὸν ἀποκλειστικῶς δι' αὐτῆς. Ἀναλαβοῦσαι ἐπίσης διάφοροι τῆς Ἰταλίας πόλεις, ἡ Πίζα, ἡ Γένοβα καὶ ἰδίᾳ ἡ Βενετία, τὸν ἀνεφοδιασμὸν τῶν σταυροφοριακῶν ἐπιδρομῶν καὶ ὀργανώσασαι τακτικὰς προμηθείας, ἐξεμεταλλεύθησαν σχεδὸν μόναι αὐταί, τὰς ἀνάγκας πολλῶν ἑκατοντάδων χίλι-

άδων, ἴσως ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, ἐπὶ μακροτάτην περίοδον χρόνου, ὑπερβαίνουσαν τὴν ἑκατονταετηρίδα. Τὰ ἐντεῦθεν συσσωρευθέντα πλούτη ὑπῆρξαν ἀμύθητα. Στηριζόμεναι ὅμως ἐπίσης αἱ πόλεις αὗται, εἰς ἀσφαλῆ καὶ ἄφθονον κατανάλωσιν, μονοπωλιακῶς τροφοδοτουμένην παρ' αὐτῶν, ἔθεσαν στερεὰ θεμέλια εὐρυτάτων βιομηχανιῶν. Νέα περίοδος οἰκονομίας μὲ εὐρυτέρας ἢ κατὰ τὸ παρελθὸν ἀπόψεις, ἀνοίγει διὰ τοὺς λαούς.

Εἰς τὴν νέαν ὅμως αὐτὴν καὶ ἐντατικὴν κίνησιν χρειάζονται νέα συστήματα καὶ μέθοδοι ρηξικέλευθοι. Οἱ ἀνήσυχτοι καὶ τολμηροὶ ἄνθρωποι τῶν ἰταλικῶν πόλεων ἠννόησαν τοῦτο. Ἐν μέσῳ τῆς καθολικῆς ἀναστατώσεως, ἡ ὁποία συνεκλόνησε τὸν κόσμον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος, μὲ τὸν ἀπέραντον τυχοδιωκτισμὸν τῶν μὲν καὶ τὴν βαθεῖαν μυστικοπάθειαν τῶν δέ, αἱ ναυτικαὶ πόλεις τῆς Ἰταλίας ἦσαν αἱ μόναι, αἱ ὁποῖαι, μὲ ψυχρὸν ρεαλισμὸν καὶ ἀδιαφορίαν ἀπόλυτον πρὸς τὰς συγχρόνους ἰδεολογίας, μὲ συνέχειαν εἰς τὴν σκέψιν καὶ τὴν ἐνέργειαν, ἐπεδίωξαν καὶ ἐπέτυχαν διαρκῆ καὶ σταθερὰ ὄφελῃ. Ἐκτοπίσασαι βαθμηδὸν ἢ καταπνίξασαι ἐπικινδύνους ἀντιπάλους, ἐδημιούργησαν πυκνὸν πλέγμα ἰδίων συμφερόντων καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἀπέβησαν ἕκτοτε καὶ ἐπὶ μακρόν, ἐν τῶν κυριωτέρων ἐμπορικῶν καὶ κεφαλαιοκρατικῶν κέντρων τῆς Εὐρώπης.

* * *

Ἀπὸ τὴν τεραστίαν αὐτὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ζύμωσιν, προέκυψε νέα τάξις πραγμάτων.

Ἡ σύνθεσις τῆς οἰκονομίας χάνει τὸν ἀρχικὸν ἀπλοῦν χαρακτήρα. Τὸ ἐμπόριον, ἐκτεινόμενον κατὰ τόπον καὶ χρόνον, αὐξανόμενον κατ' ὄγκον καὶ ἀξίαν, γίνεται πολυπλοκώτερον. Ἀπορροφᾷ πολὺ μείζον κεφάλαιον. Αἱ ἀνάγκαι δηλαδὴ εἰς κινητὸν ρευστὸν κεφάλαιον διὰ κάθε ἐπιχείρησιν εὐρυτέρας ἀκτινοβολίας, πολλαπλασιάζονται. Ἡ ἀρχικὴ κοίτις τοῦ λεγομένου *der Moderne Kapitalismus* πρέπει ν' ἀναζητηθῆ εἰς τὰς ἰταλικὰς ἐκεῖνας πόλεις τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος, τὰς μαχομένας ὑπὲρ τῆς αὐτονομίας των καὶ συνεχῶς μεταξύ των διαπληκτιζομένας, μὲ ἀπωτέραν αἰτίαν πάντοτε τὴν οἰκονομικὴν ἐπικράτησιν. Οἱ ἔμποροι καὶ ἐφοπλι-

σταὶ τῶν πόλεων αὐτῶν εἶχαν μαθητεύσει οἱ περισσότεροὶ εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ βυζαντινοῦ ἐμπορίου. Ἐπιχειρηματῆαι πρακτικοὶ ὅμως καὶ χωρὶς τὸ βᾶρος παραδόσεων, δὲν ἔμειναν στάσιμοι ὅπως οἱ διδάσκαλοί των. Ἀνήσυχτοι πρὸ τῶν ἀξιώσεων, τὰς ὁποίας προκαλεῖ ἡ διαμορφουμένη νέα κατάσταση, προσήρμωσαν εἰς ταύτην τὴν μέθοδον τῆς ἐνεργείας των, ἐτελειοποίησαν ἐν τῇ πράξει ὅ,τι παρέλαβον, ἐκαινοτόμησαν, ἐδημιούργησαν δὲ σὺν τῷ χρόνῳ, αὐτὸ τοῦτο, νέαν ἐμπορικὴν πρακτικὴν. Πρὸ πάντων διέγνωσαν οὗτοι ὅτι τὸ ἐμπόριον δὲν ἠμπορεῖ νὰ κινῆται μὲ τὰς διατυπώσεις, τὰς σκολιότητας καὶ τὴν παρελκυστικὴν διαδικασίαν τοῦ κοινοῦ Δικαίου — Ρωμαϊκοῦ καὶ Βυζαντινοῦ — τὸ ὁποῖον ἠγνόει τὴν χρησιμότητα γοργοτέρας λύσεως, ὠρισμένων διαφορῶν συναλλακτικοῦ χαρακτῆρος. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ συμφέροντος οἱ ἐπινοητικοὶ ἐκεῖνοι ἄνθρωποι συνέλαβον τὴν γόνιμον ἰδέαν, ὅτι τὸ σύγχρονον ἐμπόριον διὰ νὰ ἀναπτυχθῆ, πρέπει νὰ βοηθῆται ἀπὸ κανόνας συνοπτικωτέρας διαδικασίας, χωρὶς πολλὰς ἀκυρότητας καὶ πανηγυρικοὺς τύπους. Τότε ἤρχισε, διὰ τῆς συχνῆς ἐφαρμογῆς, νὰ δημιουργῆται παραπλεύρως πρὸς τὸ ἰσχυρὸν κοινὸν Δίκαιον, νέον αὐτοφυὲς ἐθιμικὸν Δίκαιον, προϊόν τῆς καθ' ἡμέραν πείρας, ὁ πρόγονος τοῦ σημερινοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου. Οἱ θεσμοὶ τούτου εὐρίσκονται ὅλοι ἤδη ἐν διαγράμματι εἰς τὰς διατάξεις ἐκείνου.

Ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων ὥθησε τοὺς αὐτοὺς ἀνθρώπους, ἐπιδιώκοντας συνεχῆ ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιχειρήσεων, νὰ ἐπινοήσουν τὴν ἰδιότυπον μορφήν τοῦ ἐμπορικοῦ συνεταιρισμοῦ. Αὐτοὶ ἀντελήφθησαν πρῶτοι τὴν μεγάλην πρακτικὴν ἀξίαν τῆς πίστεως ἐν γένει καὶ τῆς ἐμπορικῆς πίστεως ὡς ξεχωριστοῦ συστήματος.

Τὸ εἰς εὐρείαν ἔκτασιν ἐνεργούμενον αὐτὸ ἐμπόριον, μεταφέρον ἐκ μεγάλων ἀποστάσεων προϊόντα προοριζόμενα διὰ μακρὰν κειμένης ἀγορᾶς καταναλώσεως, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξη αὐτοτελῶς. Διὰ νὰ λειτουργήσῃ μὲ ἄνεσιν τινα, διὰ νὰ προβῆ εἰς προμηθείας, διὰ νὰ προβλέψῃ τὸ μέλλον, διὰ νὰ κερδοσκοπήσῃ, πρέπει κατ' ἀνάγκην ν' ἀκίνητοποιήσῃ κεφάλαια τοποθετημένα εἰς ἐμπορεύματα ἐν πλῶ εὐρισκόμενα ἢ ἀποθηκευμένα, ἀναμένοντα κατάλληλον εὐκαιρίαν διαθέσεως καὶ πραγματοποιήσεως κέρδους.

Αἱ πρῶται πραγματικά Τράπεζαι, πρόγονοι τῶν σημερινῶν τραπεζιτικῶν ὀργανισμῶν, συνεστήθησαν εἰς τὰς πόλεις αὐτάς. Μὲ τὴν ἠύξημένην των δύναμιν χορηγοῦν εἰς τὸ ἔμπόριον τὰ ἀπαραίτητα ρευστὰ κεφάλαια διὰ τὴν κίνησιν, προεξοφλοῦν γραμμάτια μακρᾶς λήξεως, διευκολύνουν πληρωμὰς ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, ἐπινοοῦν δὲ τὸ πρῶτον ἤδη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος τὴν ἔκδοσιν τραπεζικῶν γραμματίων ἐν ὄψει.

Μόλις ὡς δηλαδὴ ἡ οἰκονομία ὠρισμένης τινὸς κοινωνίας, φθάσῃ εἰς σταθμὸν ἐξελιξεως, ὅστις ὡς προϋπόθεσιν ἔχει τὴν εἰς εὐρείαν κλίμακα παραγωγὴν καὶ κίνησιν, τὸ μεγαλεμπόριον δὲ ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀπαραίτητος μορφή ἐξυπηρετήσεως τῶν ἀξιώσεων τῆς καταναλώσεως, τότε ταύτοχρόνως καὶ αὐτομάτως διαμορφώνεται καὶ ὁ καπιταλισμὸς μὲ ὄλους τοὺς συναφεῖς εἰς αὐτὸν θεσμούς, ἡ προέχουσα δηλαδὴ σημασία τοῦ παράγοντος κεφαλαίου εἰς τὴν οἰκονομίαν. Ὀλόκληρος ἡ τεραστία ἔκτοτε σημειωθείσα ἐπίδοσις, ἣτις κατέληξεν εἰς τὴν σύγχρονον παντοδύναμον τραπεζικὴν καὶ πιστωτικὴν λειτουργίαν, — τὸ λεγόμενον Kreditverkehr — ἔχει τὴν ἀφετηρίαν του εἰς τὰς ἰταλικὰς ὀργανώσεις τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος, δημιούργημα τοῦ συλλογικοῦ ἐμπορικοῦ δαιμονίου τῶν τότε ἐκεῖ ζώντων ἀνθρώπων. Ἐπλάσαν οὗτοι ὑπὸ τὴν ὄθησιν τοῦ συμφέροντος καὶ τῆς φιλοδοξίας, ἀτμοσφαῖραν κατάλληλον, προσήρμοσαν δὲ εἰς τὰς νέας ἀνάγκας τοὺς ἀπαραιτήτους διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν σκοπῶν τῶν θεσμούς, — τὸ Frühkapitalismus — χωρὶς τίποτε ἀπὸ τὸ παρελθὸν νὰ τοὺς βαρύνῃ, καμμία δὲ παράδοσις νὰ τοὺς ἀναχαιτίζῃ. Δι' αὐτὸ ἀπέβησαν δεσπότες παράγοντες τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Μὲ κατακτώμενα νέα πάντοτε πεδία ἐκμεταλλεύσεως, ἐκράτησαν τὰ πρωτεῖα ἐπὶ μακρόν, ἔρριψαν δὲ ἐντελῶς εἰς τὴν ἀφάνειαν τοὺς ἄλλοτε πρωταγωνιστάς.

Αἱ ἀνατολικαὶ χῶραι, τὰ ἑλληνικὰ θέματα, αἱ ἑλληνικαὶ νῆσοι τοῦ ἀρχιπελάγους, αἱ ἰλλυρικαὶ ἄκται, ἐφ' ὧν δεσπόζει ἀκόμη τὸ Βυζάντιον, πλουσία εἰς ἐκμετάλλευσιν ἐνδοχώρα καὶ στρατηγικῶς καίριον σημεῖον δι' οἰκονομικὴν ἐν Ἀνατολῇ ἐπικράτησιν, ἡ Μικρὰ Ἀσία, ἡ Συρία, ἡ Παλαιστίνη, ἡ Αἴγυπτος, ὅλος αὐτὸς ὁ κόσμος, εἶναι ἀντικείμενον ἀγρίων βλέψεων τῶν ἀπὸ δυσμῶν γειτόνων, προκαλεῖ τὴν

ἀπληστίαν, γεννᾶ ἀστείρευτον τὸν φθόνον, ἐμπνέει ἀπεράντους φιλοδοξίας. Τὸ ἔδαφος εἶναι ἄλλως τε γνωστὸν κατὰ τὸ πλεῖστον, διότι μακροὶ αἰῶνες ἀμοιβαίας ἐπικοινωνίας κατέστησαν εἰς αὐτοὺς οἰκείαν τὴν Ἀνατολήν. Ἐγνώρισαν ὅμως ἐπίσης οἱ ἔμποροι τῶν ναυτικῶν ἐκείνων ἰταλικῶν πόλεων, τὰς ἀσθενεῖς πλευρὰς τῆς μεγαλοπρεποῦς αὐτοκρατορίας, τὰ νευραλγικά της σημεῖα, τὴν πείσμονα προσκόλλησιν εἰς πεπαλαιωμένας μεθόδους καὶ τὰ ἐκ μακρᾶς παραδόσεως συστήματα τῆς πολιτικῆς των.

* * *

Ἀπὸ τὴν βαθεῖαν αὐτὴν κοινωνικὴν ἀναστάτῳσιν καὶ οἰκονομικὴν ἀναδημιουργίαν, οἱ Βυζαντινοὶ οὐδὲν φαίνεται ν' ἀντελήφθησαν. Οὐδεμίαν ὑπάρχει ἔνδειξις κᾶποιας συνειδητῆς ἀντιδράσεως, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς συντελουμένης ἀνατροπῆς κάθε ἰσορροπίας, μεταβολῆς δὲ τῆς ὁποίας ἡ ἀφετηρία κεῖται ἐν πολλοῖς ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς ἰδίας των χώρας. Καμμία προσπάθεια, αἰσθητὴ τοῦλάχιστον, δὲν παρατηρεῖται ὅπως συγκρατηθοῦν ὅπωςδῆποτε τὰ κεκτημένα, μὴ διαρρεύσουν δὲ πρὸς τὰ ἔξω ἄπτα ὀφέλη πραγματοποιούμενα πρὸ μικροῦ ἀκόμη ὑπ' αὐτῶν τῶν Βυζαντινῶν. Οἱ τότε ἄνθρωποι, οὔτε ἐξεμεταλλεύθησαν τὰς νέας εὐκαιρίας πλουτισμοῦ, οὔτε κᾶν παρηκολούθησαν αὐτάς. Ἀφίνουν τὴν ἐντύπωσιν ὡσάν νὰ εἶχαν χάσει αὐτὸ τοῦτο τὸ αἰσθητήριον τῆς ἀμύνης καὶ τὸ ἔνστικτον τοῦ κέρδους. Μόνη ἀντίδρασις εἶναι βίαιαι κατὰ περιόδους ἐκρήξεις πάθους κατὰ τοῦ ἀμειλίκτου ἀνταγωνιστοῦ, καταλήγουσαι εἰς αἱματηρὰς συγκρούσεις, εἰς ἀρπαγὰς, δηώσεις καὶ σφαγὰς.

Ἡ βαθυτέρα αἰτία τῆς ἀνατροπῆς αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ οἰκονομικὴ καὶ νομικὴ ἀτμοσφαῖρα τοῦ Βυζαντίου ἔχει ἀποθῆ ἀπολύτως πλέον ἀπρόσφορος δι' ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις εὐρυτέρας ἐκτάσεως. Ἡ μορφή τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν διατηρεῖται ἐκεῖ ἀναλλοίωτος ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας, χωρὶς καμμίαν τάσιν πρὸς ἀνακαινισμόν. Ἀποκρούει τοῦτο ἡ διανοητικὴ ἀκαμψία, ἡ ὀδηγοῦσα εἰς ὀπισθοδρομικότητα καὶ τὸ στέγνωμα κάθε φαντασίας.

Οὔτε τοὺς δοκιμαζομένους εἰς τὴν γείτονα Ἰταλίαν θεσμούς ἀπεδέχθησαν, τοὺς ὁποίους ἀσφαλῶς ἐγνώριζον, διότι

αἱ συναλλαγαὶ μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν οὐδέποτε διεκόπησαν, οὔτε καὶ ἡ νομικὴ των συνείδησις ἤμπόρεσέ ποτε ν' ἀποσπασθῆ ἀπὸ τοὺς τύπους καὶ τὰς ἐννοίας τοῦ κειμένου Δικαίου. Δι' αὐτὸ νέας μορφὰς συναλλαγῶν, ἀσφαλεστέρας καὶ ἀτυπωτέρας, ρευστὰς ὅμως ἀκόμη, τὰς ὁποίας ἡ δρῶσα καὶ κινουμένη ζωὴ συνεχῶς ἐδημιούργει, ἀπέκρουεν ἡ συνείδησις των ὡς καινοφανῆ δόγματα. Δὲν ἐθεώρουν ὠφέλιμον ἔργον ν' ἀπασχολήσουν τὴν σκέψιν μὲ τὴν μορφολογίαν θεσμῶν ἀσυστηματοποιήτων ἀκόμη, ὧν τὴν χρησιμότητα δὲν διεγίνωσκεν ἡ σκληρανθεισά των διάνοια. Προορισμὸς τοῦ Δικαίου εἶναι μόνον οἱ κανόνες αὐτοῦ νὰ λύουν ὁμαλῶς τὰς πολλαπλᾶς συγκρούσεις, αἱ ὁποῖαι προκύπτουν ἐκ τῶν ἐπὶ μακρᾶς καὶ ἀπαρασαλεύτου παραδόσεως στηριζομένων σχέσεων τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὰ πράγματα, τὰ πρόσωπα, τὴν οἰκογένειαν, τὴν κληρονομίαν, τὰς καθ' ἡμέραν συναλλαγὰς. "Ὅτι ὅμως τοιαύτη ἢ τοιαύτη κατάστασις τοῦ Δικαίου θὰ ἦσκει ἐνεργὸν ἢ βλαβερὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς τύχης τῆς οἰκονομίας, ὅτι τὸ Δίκαιον πρέπει νὰ παρακολουθῆ τῆς κοινωνίας τὰ μεταμορφούμενα συμφέροντα, νὰ πλαισιώνῃ δὲ μὲ τὴν προστατευτικὴν του ἐνέργειαν καὶ νὰ διαπλάσσῃ νομικῶς ἀκριθέστερον, ὅσα ἢ οὐδέποτε σταματῶσα οἰκονομικὴ ζωὴ ἐπινοεῖ διὰ τὴν ὑλικὴν προαγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀποψιν αὐτὴν καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ ὑποσυνείδητον τῶν Βυζαντινῶν δὲν διέγνωσε. Τὸ ἔνστικτον τῆς αὐτοσυντηρήσεως εἶχεν ἀρχίσει ν' ἀμβλύνεται.

* * *

Δὲν ἤμπόρεσαν οὕτω ποτὲ νὰ ἐμβαθύνουν καὶ νὰ κατανοήσουν τὴν οἰκονομικὴν ἀξίαν τοῦ θεσμοῦ τῆς πίστεως, ἀποθαίνοντος ἐφεξῆς θεμελιώδους παράγοντος κάθε εὐρυτέρας καὶ διὰ τὸ μέλλον ἐργαζομένης ἐπιχειρήσεως, ἀντιθέτως δὲ ἐδυσχέραιναν τὴν χρῆσιν αὐτῆς μὲ νομοθεσίαν πολυπλοκὴν καὶ παρελκυστικὴν. Δὲν ἀντελήφθησαν τὴν ἀπόλυτον χρησιμότητα διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κύρους τῶν συναλλαγῶν, τῆς ἐμπραγμάτου ἀσφαλείας, δι' ὃ καὶ ἄφησαν νὰ ἐκφυλισθῆ ὁ θεσμὸς τῆς ὑποθήκης καὶ τοῦ ἐνεχύρου. Δὲν ἀπεδέχθησαν τὴν ἐπὶ τῶν κινητῶν νεωτέραν μορφήν τῆς ἐμπραγμάτου ἐγγυήσεως, ὅπως ἐπίσης δὲν εἰσήγαγον εἰς τὴν τρέχουσαν ἐμπορικὴν χρῆσιν τὰς εὐρύτατα ἤδη εἰς τὴν γείτονα Ἴτα-

λίαν κυκλοφορούσας κινητὰς ἀξίας. Ἡ τεραστία εἰς ἐπίδρασιν ἰδέα, καθ' ἣν ἡ οἰκονομία διὰ τὴν φύγην ἀπὸ τὰ στενὰ πλαίσια, πρέπει νὰ στηρίζεται εἰς τὸ κινητὸν κεφάλαιον, νὰ διευκολύνη τὴν ἀναπαραγωγὴν τούτου, νὰ ρυθμίζῃ δὲ τὴν χρῆσιν τῆς πίστεως διὰ τὴν καταστήσῃ δυνατὴν τὴν πολλαπλὴν τούτου χρησιμοποίησιν, ἐν ἐνὶ λόγῳ ἢ ἀντίληψις τοῦ ἀνατέλλοντος νεωτέρου καπιταλισμοῦ, αὐτὰ ὅλα ἔμειναν ἄγνωστα εἰς τὸ Βυζάντιον. Οἱ ἀργυροπράται «Argentarii» ἦσαν οἱ μὲ τὴν τραπεζιτικὴν ἐργασίαν ἀσχολούμενοι ἐντὸς τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Ἄλλ' ὁ θεσμὸς παρέμενε οἷον εἶχον παραδόσει αὐτὸν οἱ Ῥωμαῖοι, οὐδέποτε κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν αἰῶνων ὑποστὰς ἀνακαίνισιν τινα. Ἡ στοιχειώδης ὅμως τραπεζιτικὴ τέχνη τῶν ἀργυροπρατῶν, ἡ πλαισιωμένη μὲ ἀκάμπτους κανόνας, οἵτινες ἐζήτουν νὰ προσαρμόζουν κάθε ἐνεργουμένην πρᾶξιν εἰς τινα τύπον καθιερωμένον ὑπὸ τοῦ κλασσικοῦ Δικαίου, δὲν ἤμποροῦσε βεβαίως ν' ἀναπληρώσῃ τὴν ἐν Ἰταλίᾳ εὐρέως ἀναπτυσσομένην τραπεζιτικὴν λειτουργίαν, τροφοδοτοῦσαν συνεχῶς, χάρις εἰς τὰ παρ' αὐτῆς συγκεντρούμενα διαθέσιμα τρίτων, μὲ τὰ ἀναγκαῖα ρευστὰ χρηματικὰ ἐφόδια τὸν εἰσαγωγέα ἔμπορον καὶ ἀσφαλιστὴν ἢ τὸν ἀποθηκεύοντα πρῶτας ὕλας βιομήχανον, ἐν ἀπόψει τῶν ἀγνώστων ἐνδεχομένων τῆς αὔριον.

Ἀποτέλεσμα μοιραῖον τῆς ἀδρανείας αὐτῆς ἦτο τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος ἡ χαλάρωσις. Ἡ ἄλλοτε ἰσόρροπος οἰκονομία, ἡ ἐν συνόλῳ μάλιστα καταλήγουσα εἰς ἐνεργητικὴν κατάστασιν, ὡς προκύπτει τοῦτο ἀπὸ τὴν ἐπὶ μακροτάτους αἰῶνας διατήρησιν ἀκεραίας τῆς χρήσεως βάσεως, ἀρχίζει βαθμηδὸν νὰ ταράσσεται, μέχρις οὗ πλήρως ἀνατραπῇ. Ἡ μετατόπισις τῆς ἐμπορικῆς, ναυτιλιακῆς καὶ ἄλλης δραστηριότητος παρασύρει καὶ τοῦ νομίσματος τὴν ἀξίαν ἀνεξαρτήτως κάθε φθορᾶς τοῦ μεταλλικοῦ βάρους. Σταθερὰ μὲ πλήρη ἐσωτερικὴν δύναμιν καὶ ἀσφαλῆ διεθνῇ ἀνταλλακτικὴν ἀξίαν νομίσματος, εἶναι ἐφεξῆς τὸ δουκᾶτον καὶ τὸ φιορίνι, διότι ἡ οἰκονομικὴ πλάστιξ ἔκλινε σαφῶς πρὸς δυσμάς. Οἱ ἐφθαρμένοι ὑπέρπυροι τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν διαδόχων τῶν, εἰκῶν ἀψευδῆς τῆς καταρρεούσης οἰκονομίας, ἔδιωξαν ἀνεπιστρεπτὲι τὰ παλαιὰ χρυσᾶ καὶ περιζήτητα βυζαντινὰ νομίσματα.

Τὰ κενὰ αὐτὰ τῆς νομοθεσίας εἶναι προϊόν τῆς ψυχολογικῆς τοῦ κόσμου ἐκείνου ἀδρανείας, ἴσως δὲ καὶ τῆς βιο-

λογικῆς του ἐξαντλήσεως. Στατικοὶ εἰς τὴν περὶ Δικαίου ἀντίληψιν καὶ τὰς οἰκονομικὰς ἐν γένει μεθόδους, ὅπως καὶ εἰς ὅλας τὰς πολιτικὰς καὶ θρησκευτικὰς τῶν δοξασίας, προσέβλεπον μὲ ἄκραν δυσπιστίαν πρὸς κάθε τι καινοφανές, κάθε τι θίγον τὰ σεπτὰ καθεστῶτα, ἔστω ἀκόμη καὶ ἂν ἐπρόκειτο περὶ θέματος καιριώτατα θίγοντος τὸ μέλλον.

Ἐπὶ τῆς ζωτικότητος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ διέποντος τὰς σχέσεις τῆς Δικαίου. Καταστάλλαγμα τοῦτο τῶν καθ' ὠρισμένον τινὰ χρόνον οἰκονομικῶν ἀντιλήψεων καὶ ροπῶν τῆς κοινωνίας, κατοπτρίζει τὴν ἐν αὐτῇ δύναμιν ἀντιδράσεως, τὴν πλαστικότητα τῶν θεσμῶν τῆς, τὴν προοδευτικότητα ἢ τὴν ἀτονίαν τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς καὶ τὴν ὀπισθοδρομικότητα τοῦ κρατοῦντος πνεύματος. Ἐμπόριον, βιοτεχνία, βιομηχανία, ναυτιλία, ἄλλοτε μονοπώλια τοῦ Βυζαντίου, διὰ νὰ συγκρατηθοῦν καὶ νὰ ἐξακολουθοῦν ἀποδίδοντα τοὺς ἄλλοτε πλουσίους καρπούς, ἔπρεπεν ἐφεξῆς νὰ λειτουργοῦν ὅπως εἰς τοὺς εἰσάγοντας νέας μεθόδους λαούς, νὰ κινοῦνται μὲ ἄνεσιν, μὲ νομικοὺς τύπους καὶ ἐννοίας βοηθοῦντας καὶ ὄχι ἀσυγχρόνους καὶ ἀνακόπτοντας τὴν ἀνάπτυξιν τῶν. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲ ἀντιμετωπίζουσι ὄχι πλέον ἀρχαίους καὶ ἀτόλμους ἀνταγωνιστάς, ἀλλὰ δραστηρίους καὶ ἐπινοητικοὺς τοιοῦτους. Ἐχουσι οὗτοι ὀπισθὲν τῶν ἀσφαλῆ στηρίγματα, νεωτερίζοντας δὲ συστήματα, προστατευτικὰ τοῦ ἐμπορίου. Οἱ ὅροι τῆς ἐργασίας εἶνε ἐπομένως ἄνιστοι. Τὰ ἐφόδια εἰς χρῆμα, ἢ χρησιμοποίησις τοῦ ὁποίου ὁσημέραι αὐξάνει, οὔτε ἀναπαράγονται ἐπαρκῶς εἰς τὸ Βυζάντιον, διότι ἡ πηγὴ ἐξ ἧς ἄλλοτε ἠντλοῦντο ἀρχίζει νὰ στερεῦη, οὔτε διοχετεύονται ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει τούτων ἀνάγκη, διότι ἡ νομοθεσία μὴ ἐμπνέουσα ἐμπιστοσύνην τὰ φοβίζει καὶ τὰ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἀληθῶς γόνιμον χρησιμοποίησιν. Ζητοῦντα ταῦτα καταφύγιον, νομιζόμενον ἀσφαλές, ὠθοῦνται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς τὴν γῆν. Ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία ἀποβαίνει οὕτως ἡ κυρία μορφή τοῦ πλούτου, ἀπορροφᾷ διαθέσιμον δύναμιν, καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον ἄλλοῦ τὸ ρευστὸν κεφάλαιον πολλαπλασιάζεται, χάρις εἰς τὸν συνδυασμὸν του μὲ τολμηρὰν ἐπιχειρηματικότητα. Ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς ἀκολουθοῦν εἰς τὸ Βυζάντιον τὴν ἀντίθετον ἀκριβῶς ἐξέλιξιν τῆς παρατηρουμένης εἰς τὸν δυτικὸν

κόσμον. Ἡ ἀντιοικονομικὴ συγκέντρωσις τῆς μεγάλης γαιωκτησίας ἐν Βυζαντίῳ, ἡ ὁποία κορυφοῦται κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα, μετὰ τὰς ἀποτυχούσας ἀποπείρας πρὸς διάσωσιν τῆς μικρᾶς ἐλευθέρως ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, ἐξαφανίζει σχεδὸν σὺν τῷ χρόνῳ τὸν ἐλεύθερον ἀγρότην, τὸν ὑποδουλώνει εἰς τὸν γαιωκτῆμονα, τὸν δεσμεύει εἰς τὸ ἔδαφος, ἐν τέλει δὲ μειώνει τὴν ἀποδοτικότητά τῆς γῆς καὶ προκαλεῖ τὴν ἀκρίθειαν τῶν γεωργικῶν προϊόντων. Ἡ ἐξασθένησις τῆς ναυτιλίας, τοῦ ἐμπορίου καὶ ὄλων τῶν συναφῶν κλάδων, αἱ δεσμευτικαὶ κάθε οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἀστυνομικαὶ διατάξεις, τὰ μονοπώλια καὶ αἱ ὀχληραὶ τῆς διοικήσεως παρεμβάσεις εἰς κάθε ἐκδήλωσιν τῆς παραγωγικῆς κινήσεως, ἔρριψαν χαμηλὰ τὸ ἐπίπεδον τοῦ λαοῦ καὶ τὸν μετέβαλον εἰς ὄχλον παράσιτον καὶ ἄνεργον.

Ἡ ἀραίωσις τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν ὑπαιθρον καὶ εἰς τὰς πόλεις εἶναι φανερὰ. Σύμπτωμα θλιβερόν, δηλωτικὸν ὅτι ἡ κοινωνία ἐγκατέλειπε τὴν ἀνιούσαν, ὅτι ἡ ἐξέλιξις πρὸς τὰ πρόσω ἔχει σταματήσει καὶ ὅτι μόνον προσπάθεια συντηρήσεως καταβάλλεται καὶ αὐτὴ ἀποτυγχάνουσα λόγω ὀργανικῆς πλέον ἀδυναμίας.

* * *

Τὸ Βυζάντιον στεγανῶς προστατευόμενον ἀπὸ τὴν ἀκαμψίαν τῆς διανοήσεώς του, ἔμεινεν ἀδιαπέραστον ἀπὸ τὰ ρεύματα τῆς συντελουμένης εἰς τὸ ἄμεσόν του περιβάλλον οἰκονομικῆς μεταμορφώσεως, ἡ ὁποία ἀνέτρεψε κάθε τότε ὑφισταμένην ἰσορροπίαν. Καιριώτερον ὅμως πλήγμα ὑπῆρξεν ἡ κοινωνικὴ ἀταραξία ἣν διεπίστωσεν ἡ βυζαντινὴ κοινωνία καθ' ὅλην αὐτὴν τὴν κρίσιμον διὰ τὸ μέλλον τῶν λαῶν περίοδον. Ὅταν εἰς τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς, μὲ τοὺς ὁποίους ἐν τούτοις πυκναὶ ὑπῆρχον πολιτικαὶ καὶ συναλλακτικαὶ σχέσεις, ἐσημειώνετο ἡ πρώτη προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ θραύσῃ τὰ οἰκονομικὰ δεσμὰ μὲ τὰ ὁποῖα τὸ παρελθὸν καὶ οἱ ἐκπροσωποῦντες αὐτὸ θεσμοὶ τὸν περιέσφιγγον, νὰ καταρρίψῃ δὲ τὰ πλαίσια τὰ ὁποῖα ἐχάρασαν ὅρια εἰς τὴν ἐνέργειαν του καὶ ν' ἀνανεώσῃ τὸν ἀσθενῆ ὀργανισμόν μὲ αἷμα νέον, τὸ Βυζάντιον ἔμεινεν ἀπαθὲς εἰς κάθε ἀνακαινιστικὴν τάσιν. Ἐν ᾧ ἄλλοι ἄφθαρτα ἀκόμη λαϊκὰ στοιχεῖα ἀνήρχοντο εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, μὲ τὴν ζωτικότητά των δὲ ἐπεβάλλοντο ὡς παράγοντες

ἐν τῇ πολιτείᾳ, πρώτη μορφή τῆς διὰ τῆς ἐργασίας ἀναδεικνυομένης ἀστικῆς τάξεως, τὸ Βυζάντιον ὄχι μόνον δὲν ἀνεζωογονεῖ τὸν προδήλως γηράσκοντα κοινωνικόν του ὄργανισμὸν μὲν νέα ἐκ τῶν κάτω ὑγιᾶ στοιχεῖα ἐκπροσωποῦντα ζωντανὴν ἐνίσχυσιν, ἀλλὰ μετὰ μακροῦς καὶ ἀγόνους ἐσωτερικοὺς διαπληκτισμοὺς, ὑπέκυψεν εἰς τὰς ἀρχοντικὰς οἰκογενεῖας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, αἵτινες βεβαίως ἠμύνθησαν κρατερῶς κατὰ τῶν ἐχθρῶν καὶ ἐσταμάτησαν τὸν ὄλεθρον, προσέδωκαν δὲ νέαν στρατιωτικὴν αἴγλην εἰς τὸ Βυζάντιον, ὧν ἡ ἀντίληψις ὅμως ἐστηρίζετο εἰς ἀντιοικονομικὴν συγκέντρωσιν ἀπεράντων γαιωκτησιῶν, τὸ δὲ πνεῦμα ἦτον ἀντίθετον πρὸς ἀνακαινιστικὰς ροπὰς. Οὕτως ἡ βαθεῖα ἐκείνη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνατροπὴ τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος, ἡ ὁποία κλείει τὴν περίοδον τῶν μέσων χρόνων (*das ausgehende Mittelalter*) καὶ γίνεται ἀφετηρία ἐξορμήσεως τοῦ δυτικοῦ κόσμου καὶ πρὸ πάντων τῆς γείτονος Ἰταλίας, πρὸς παρασκευὴν τῶν νεωτέρων χρόνων, ὑπῆρξεν διὰ τὸ Βυζάντιον σταθμὸς ἀρχομένης ὀπισθοδρομήσεως. Σὺν τῷ χρόνῳ δηλ. ἀνατρέπονται οἱ ρόλοι. Τὸ Βυζάντιον, ἄλλοτε ἡ ἐστία τοῦ πολιτισμοῦ, σταματᾷ, μένει ὀπίσω, δὲν ἠμπορεῖ νὰ παρακολουθήσῃ τὰς διαγραφομένας νέας μορφὰς τῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὴν ἐπίθεσιν μεταπίπτει εἰς τὴν ἄμυναν, χωρὶς καμμίαν πλέον γενναίαν πρωτοβουλίαν.

Ὁ βυζαντινὸς κόσμος ἀτενίζων πρὸς τὸ παρελθόν, ὑπνωτισμένος ἀπὸ τὸ ἱστορικόν του μεγαλεῖον, ἀτάραχος ἐν μέσῳ τῆς καθολικῆς ἐν τῇ Μεσογείῳ ἀναστατώσεως, ἀδιάφορος πρὸ τῆς ἀνησυχίας ἡ ὁποία συνεκλόνηζε τοὺς πάντας, ἀσύγχρονος καὶ περιφρονητῆς τῶν ἀμαθῶν καὶ χωρὶς ἐκλεπτυσμένον ἀκόμη πολιτισμὸν, δραστηρίων ὅμως καὶ κατακτητικῶν ἐμπόρων τῆς Ἰταλίας, δὲν εἶδε τοὺς παρασκευαζομένους νέους χρόνους καὶ ὅλην τὴν ἀμύθητον οἰκονομικὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν δυνατότητα, τὴν ὁποίαν περιέκλειε τὸ μέλλον.

Μὲ τύφλωσιν ἀνεξήγητον, ἀντὶ ὑποσχέσεως ἀμφιβόλου καὶ ἐπισφαλοῦς ἐπικουρίας, διὰ νὰ ἐξαγοράσουν τὴν βοήθειαν πολεμικοῦ στόλου, οὗτινος ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐστεροῦντο, ἀνεγνώρισαν προνόμια ἐμπορικὰ, ἀσυδοσίαν καὶ δικαίωμα μονίμου ἐγκαταστάσεως εἰς τὴν Βενετίαν τὸ πρῶτον, τὴν Πίζαν καὶ Γένοβαν ἔπειτα, τέλος δὲ καὶ εἰς Καταλανικὰς πόλεις, τὴν Βαρκελώνην καὶ ἄλλας. Ἐπέτρεψαν δη-

λαδὴ νὰ ἐνσφηνωθοῦν ἐντὸς τοῦ Κράτους, νὰ ἐνεργοῦν ἐλευθέραν καὶ ἀνενόχλητον ἐμπορίαν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ἐπικρατείας, εἰς τοὺς ἐπικινδυνωστέρους ἀνταγωνιστὰς καὶ τοὺς ἀσπονδωτέρους των ἐχθρούς. Ἐπέστρεψαν εἰς αὐτοὺς ν' ἀσκοῦν ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους ἴδια κυριαρχικὰ δίκαια, νὰ ὀργανώσουν ἀποκλειστικῶς ἰδικὴν των ἀστυνομίαν, εἰς ἣν καὶ μόνον ὑπέκειντο, νὰ δικάζωνται, ὄχι μόνον διὰ τὰς ἀστικὰς καὶ ἐμπορικὰς διαφορὰς ἀπὸ ἴδια δικαστήρια λειτουργοῦντα ἐπιτοπίως καὶ ἐφαρμόζοντα τὸ προηγμένον τοῦ τόπου των Δίκαιον καὶ ὄχι τὸ βυζαντινόν, ἀλλὰ καὶ νὰ κρίνωνται οἱ ὑπήκοοί των καὶ νὰ τιμωροῦνται διὰ τὰ ἀδικήματα τὰ διαπραττόμενα ἐπὶ αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ ἰδίας δικαστικῆς ἀρχῆς. Ἡ Βυζαντινὴ Κυβέρνησις δηλ., ἥς ἀρχὴ ἀπαράβατος, ἀνατρέχουσα εἰς παλαιὰν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, ὑπῆρξε πάντοτε ἡ πραγματοποιήσις ἄκρας κυβερνητικῆς συγκεντρώσεως καὶ ἡ ἐκ καχυποψίας πρὸς κάθε ροπὴν αὐτοτελείας ἄρνησις ἀναγνώρισεως κάθε δικαιώματος αὐτοδιοικήσεως εἰς ἰδίας πόλεις καὶ τοπικὰς περιοχάς, ἀνεγνώρισε συμβατικῶς καὶ καθιέρωσεν εὐρυτάτην αὐτοδιοικήσιν, μὲ ἐντελῶς ἐξαιρετικὰς ἐξουσίας, εἰς τὰς ἐντὸς τῶν ἰδίων ὁρίων ἐγκαταστάσεις τῶν ἀλλοδαπῶν παροικιῶν τῆς Βενετίας, τῆς Γένοβας καὶ τῶν ἄλλων πόλεων.

Ἐπέτρεψαν τέλος ἢ ἠνέχθησαν, νὰ ἔχουν οἱ ἀμφίβολοι αὐτοὶ σύμμαχοι καὶ ἐκμεταλλευταὶ τοῦ τόπου των καὶ ἰδίαν ἀκόμη στρατιωτικὴν καὶ ναυτικὴν δύναμιν εἰς ἄμεσόν των διάθεσιν ἐπὶ τόπου ἐστρατωνισμένην, προστατεύουσαν αὐτοὺς καὶ ἀπειλοῦσαν τὸν ἡμιθανῆ κυρίαρχον.

Μαζὶ μὲ τὴν ἐξουσίαν ὅμως ἡ ὁποία διέφευγεν ἀπὸ τὰς ἀτόνους πλέον χεῖρας τοῦ Βυζαντίου, ἐστείρευον καὶ αἱ πλούσιαι πηγαὶ τῆς ἰδιωτικῆς καὶ δημοσίας οικονομίας. Ἡ ἐμπορικὴ δρᾶσις τῶν Βυζαντινῶν εἶχε σθύσει, διότι ὁ συναγωνισμὸς ἦτον ἄνισος, αἱ μέθοδοι διάφοροι καὶ τὰ μέσα ἐνεργείας μὴ ἰσοδύναμα. Αἱ δημόσιαι πρόσοδοι ἐμειοῦντο εἰς τὸ ἐλάχιστον, διότι αἱ χορηγηθεῖσαι ἀσυδοσίαι εἰς τοὺς Βενετούς, Γενουηνοὺς, Πιζάτας καὶ ἄλλους, κατήργουν οὐσιαστικῶς κάθε τελωνειακὸν ἢ λιμενικὸν ἢ δικαστικὸν ἢ συμβολαιογραφικὸν τέλος καὶ κάθε φορολογίαν τῶν ἐμπορικῶν πράξεων καὶ τῆς κυκλοφορίας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευ-

μάτων. Ἐσθυνε δηλαδὴ οὐσιαστικῶς καὶ ἐστείρευεν ἢ ἀφθονωτέρα πηγὴ ἐξ ἧς συνήθως ρέουν αἱ ἀκοπώτεροι δημόσιαι πρόσοδοι, αἱ ἀσφαλιζουσai ταμιακὴν ἄνεσιν.

Οἱ ἄλλοτε προστατευόμενοι τοῦ Βυζαντίου καὶ ταπεινοὶ αὐτοῦ μαθηταί, διὰ τῆς ζωτικότητός των ἐδέσποσαν ἐμπορικῶς τῆς Ἀνατολῆς, ἐκτοπίσαντες τοὺς πρώην κυρίους. Σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβησαν οἱ ἀσπονδώτεροί του ἐχθροί, πλήξαντες αὐτοὶ τὸ Βυζάντιον εἰς ὅλας τὰς ἀσθενεῖς του πλευράς, τὰς ὁποίας εἶχον καλῶς σπουδάσει. Ὑπῆρξαν καὶ αὐτοὶ ἐν πολλοῖς πρωτεύοντες συντελεσταὶ τῆς πολιτικῆς του ὑποδουλώσεως καὶ ἐδαφικῆς κατακερματίσεως. Αὐτοὶ καὶ οἱ περὶ αὐτοὺς περισφίζαντες ἐπὶ αἰῶνας ὀλοκλήρους τὸν ἀνατολικὸν κόσμον ὀλόκληρον, ἔπεσαν ὡς ἀκρίδες ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν χωρῶν, ἀφαιροῦντες ἀπ' αὐτῶν κάθε ἰκμάδα.

Ἐν ὑστάτῃ ἀναλύσει, ἡ τύχη τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν εἶναι συνάρτησις τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων καθ' ὠρισμένον τινὰ χρόνον. Ἡ στείρωσις τοῦ νοῦ, ἡ ἐξαφάνισις κάθε ἐπινοητικότητος, ἡ ἀτολμία, ἡ ψυχικὴ δειλία, ἡ μοιρολατρικὴ προσκόλλησις εἰς τὸ καθεστῶς, ἡ ἔλλειψις κάθε φαντασίας καὶ κάθε εὐαισθησίας ἔναντι τοῦ ἀπειλοῦντος κινδύνου, αὐτὰ ὅλα ἦσαν τὰ διακριτικὰ στοιχεῖα τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοὺς θλιθεροὺς ἐκείνους χρόνους τῆς προϊούσης παρακμῆς. Δι' αὐτὸ καὶ μετὰ τὴν ἐφήμερον ἀναλαμπὴν τῶν Κομνηνῶν, κατέρρευσε τὸ Βυζάντιον, μὴ ἀνανεωθὲν εἰς τὸν ὀργανισμόν του, ὑπὸ τὰ ἀσθενῆ πλήγματα τῆς Δ' Σταυροφορίας. Δι' αὐτὸ καὶ μετὰ τὴν ἀνασύστασιν τῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τὸ κέντρισμα κάποιου προσωρινοῦ σφρίγους, παρὰ τὴν ἐπὶ Παλαιολόγων ἀνθησιν τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, οὐδὲν ἀληθῶς γενναῖον ἠδυνήθη νὰ διαπράξῃ. Ἡ ποτὲ κοσμοκράτειρα, ἡ ὁποία εἶχε γεμίσει ἄλλοτε τὸν κόσμον ὅλον μὲ τὴν δύναμίν της καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν, ἔβαινε ἀκατασχέτως ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἀνεξιχνιάστων αἰτίων τοῦ φυσιολογικοῦ τῶν κοινωνιῶν ἐκφυλισμοῦ, πρὸς τὴν μοιραίαν συμπλήρωσιν τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς. Εἰσῆρχετο βραδέως εἰς τὸν κόσμον τοῦ παρελθόντος. Εἰς τὸ ὑποσυνείδητον ὅμως τῶν βαθυτέρων λαϊκῶν στρωμάτων, κάτι ἀρχίζει ν' ἀναταράσσεται. Ἦσαν τὰ πρῶτα σκιρτήματα μιᾶς νέας ζωῆς. Ἦρχιζεν ἡ μακρὰ καὶ ὀδυνηρὰ κύησις τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

ΑΛ. Ν. ΔΙΟΜΗΔΗΣ